

Cseh Gizella

A színműíró Gárdonyi

Az egri vár kertjében, a Bebek-bástyán nyugszik – szemben a házzal, ahol élt – Gárdonyi Géza, az „egri remete”, a dualizmus kori magyar irodalom egyik legérdekesebb alakja. Édesapja Ziegler Sándor gépész, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc fegyvergyárosa. Gárdonyi előbb a sárospataki kollégiumban tanul,¹ majd Pesten, s végül 1878-tól az egri liceumban. Évekig tanítókodik, majd különböző lapokat szerkeszt az ország különböző nagyvárosaiban (*Garabonciás Diák*, *Tanítóbarát*, *Szögedi paprika*, *Magyar Hírlap*). Több éves budapesti tartózkodás után végül 1897 nyarán vonul vissza az irodalmi közéletből; édesanyjával és két fiával Egerben telepedik le. Itt hal meg 1922-ben.

Életében és művészetében sok az ellentmondás, kettősség: világmegváltó szándék és küzdelem a létfenntartásért; a műveletlenség gúnyolása és meleg szeretet a falusi emberek iránt; könnyed humor és komoly, világjobbító gondolatok; egyházellenesség és hit; hajlam a remeteségre és nyugtalan vándormadár lélek. „Mindene megvolt ahhoz, hogy Jókai örökébe lépjen. Volt bőven termő tolla – gyorsan és könnyen írt –, sok-sok meséje, történelmi képzelőereje, szorgalma és népszerűsége, csak éppen az anyagi, családi rendezettség hiányzott, ami szinte megbénította munkakedvét” – írja Mezei József.² Ugyanakkor különlegesen érzékeny és egyben termékeny író, akinek életében a kudarcokat szép elismerések enyhítik: így például a Petőfi Társaság (1898), a Kisfaludy Társaság (1903, visszautasította), a Vörösmarty Akadémia (1918), illetve a Magyar Tudományos Akadémia levelező (1910), majd tiszteleti (1920) tagsága.

Első munkáin az a sok keserűség érződik, melyek a helyét kereső fiatal néptanítónak kell megélnie. Ez az ismeretanyag később bölcs humorra enyhül írásaiban. Valójában mint a paraszti élet ábrázolója tűnik föl. Nagy sikert arat Göre Gábor-könyveivel, e humoros parasztkarikatúrákkal. Majd meglelve a neki legjobban megfelelő műfajt, a paraszti idillt, emelkedni kezdett a magyar irodalom halhatatlan írói közé. A szerző nevét országosan ismertté „legjobb regénye”, az 1901-ben megjelent *Egri csillagok* tette.

Gárdonyi Géza a 19-20. század fordulóján – utóbb említett műve sikerén felbuzdulva – próbálkozik meg újra régi, dédelgetett vágyával, a színműírással, hiszen ő maga drámai alkotásaitól várta volna mindenekelőtt a halhatatlanságot – mondta hajdani titkárukrol Feszty Árpádné.³ Gárdonyi, ugyancsak 1901-ben *Az én falum* egyik novellájából alkotja meg *A bor* című színművét. A darab váratlan sikert hoz. Nemcsak a szerző alkotói pályáján jelentett fordulatot, de a magyar dráma történetének is jelentős állomásává lett. A drámaírói pálya azonban korántsem *A borral* kezdődött.

Gárdonyi színműírói pályájának kezdetei néptanítói korszakához kötődnek. A szerző életének e négy esztendeje alatt egy-egy népszínmű rendezését is elvállalja. 1884-ben utolsó állomáshelyén, Sárvárott pedig drámai műfordítással kísérletezik: Shakespeare *Julius Caesar* című művét ülteti át magyar nyelvre.⁴ A fiatal Gárdonyi igazi iskolája a győri *Hazánk* szerkesztősé-

ge, ahol kritikusként is megismerkedik a színház különleges világával, a dramaturgiával, a színpadi technikával. Ezen a munkahelyen sajátítja el a mesterségbeli fogásokat, amelynek eredményeként végül maga is megpróbálkozik a drámaírással. Már Győrbe kerülése évében a Népszínháznál kopogtat *Zendülés a pokolban* című három felvonásos, látványos bohóságával. A színház részéről csupán elutasítást kap. A darab születésének körülményeit az író fia, Gárdonyi József a következőképpen idézi fel: „[Gárdonyi]: *Zendülés a pokolban* című színművem írásához május 12-én (1886) fogtam. Befejeztem május 12-én. Tehát öt nap alatt. (...) *Zendülés a pokolban*. Gárdonyi első dicsőségre mélyre. Bekopogtat vele a Népszínházhoz. (1886. június 5.) Levelet kaptam a Népszínház titkárától, hogy a darabom ügyében gyorsan menjek az igazgatóhoz. – Jót várok. Bizonyosra veszem, hogy előadják. (...) Darabomat a Népszínháznál nem fogadták el. Visszaadták. Meglepett. Igaz, nem válogattam az élceket. (1886. június 14.)” Ez a sikertelenség azonban nem vette kedvét: „Darabomat némi javítással benyújtottam a színikörhöz. (1886. június 17.)”⁵

Gárdonyi ezt követően folytatja egyéb színművei létrehozását, amelyek – az elsőhöz hasonlóan – még színpadra kerülésük előtt megbuknak. Az első műve, *A divatgróf, avagy egy névtelen akadémia 100. ülése* című bohósága mégis színre kerül 1888. március 2-án Győrött. Payr Sándor evangélikus lelkész (és egyben kortárs) a következőket írja a darab és a bemutató kapcsán: „Szávay Gyula, a szegedi árvíz által kiöntött győri jogász (...) 1882 óta szerkesztette Győrött a Garabonciás diák című élclapot. (...) Míg Győrött káplánkodtam, Gárdonyi valami Divatgróf vagy ilyenféle színművét is előadatta Somogyi Károly direktor. De a bukás teljes volt. Még Szávay főszerkesztő jóbarát is csak ennyit írt a lapjába: 'Tegnap Gárdonyi darabját adták elő a színházban. Nem szólunk róla.' (...) Rábel László, akkori fiatal győri jogász és hírlapíró (...) a Divatgróf bukásáról többet is tud. Gárdonyit a barátai színművének előadása után egy díszes íróasztali készlettel akarták megtisztelni. (...) Úgy volt, hogy a színház után majd a Vigadó termében gyűlnek össze, ott adják át és közös vacsorán ott üdvözlik. Meglepő volt már, hogy a színházban az újdonságra igen csekély számmal jött el a közönség. A színműben jóformán semmi cselekmény sem volt, s Gárdonyi ezt a hiányt a rossz viccek áradatával akarta pótolni. Az egész darab olyan üres, szellemtelen és ízléstelen volt, hogy a szerző legjobb barátai sem mertek tapsolni. Az igazság ereje nem engedte. Vártak, de a többi felvonás sem volt különb. A teljes bukást látva, nem várták be a darab végét, hanem menekülni kezdtek. Így tett Gárdonyi is, ki a színpad mögött egyetlen jó fekete kabátjában várta a kihívásokat. Távozás közben a folyosón találkozott Rábel Lászlóval, s keserűen csak annyit mondott: 'No, bizony egyszer legalább kitapsolhattatok volna.' Az ünneplés a Vigadóban teljesen elmaradt. (...) Rábel szerint Szávay a hírlapjában a heti műsorról beszámolva csak ezt írta: 'Péntek, Gárdonyitól a Divatgróf – Spongya!’⁶ A darab bemutatója tehát oly mérvű botrányba fulladt, hogy Gárdonyi dühében a pótolhatatlan kéziratot eltépi.⁷

Gárdonyi életpályáján Győr után Szeged következik, ahol újságírói tevékenysége mellett tovább folytatja drámaírói munkásságát is.⁸ Itt találkozik 1890-ben a Műbarátok Köre pályázatával, amely 200 frankos pályadíjjal jutalmazza egyfelvonásos, tündéres dalművét, az *Argyrus királyfit*. A mű ugyan megjelenik, színpadra mégsem kerül. Gárdonyi József édesapja sikerét az alkotói pálya fordulópontjaként értékeli: „Gárdonyinak a pályázat nem 200 frankot jelentett. Nem sikert. Nem dicsőséget. Nem szárnyakat a nevének. Hanem irodalmi életfordulót. Meséinek új tartalmat.”⁹

1893. február 24-én Szegeden kerül sor egy új Gárdonyi-premierre.¹⁰ Az akkor már Budapesten élő szerző egyfelvonásos vígoperettjét, *A paradicsomot* mutatják be. A darab a *Figurák* kötet (1890, Mikszáth Kálmán előszavával) *Gizehi pergamenlapok* című novellájából készült. Zenéjét Barna Izsó, a szegedi színház akkori karmestere szerezte. A vígoperett a bibliai Ádám-

Éva történet parafrázisa; az első emberpár bibliai szereplését örökíti meg vaskos élcek és kacagtató helyzetek közepette. A színmű néhány előadást megért. Ugyanakkor ez volt az első Gárdonyi-darab, amely külföldre is eljut. Bécsben a Józsefvárosi Színház akarja bemutatni, de a cenzúra vallásellenes tartalma miatt betiltja.¹¹

Első műveinek sikertelensége elkedvetleníti Gárdonyit. Egy időre megválnak a színpad világától. Csupán 1901-ben jelentkezik ismét, az *Egri csillagok* sikere után, *A bor* című színművével.

1901. március 29-én a budapesti Nemzeti Színház Gárdonyi *A bor* című drámáját adja elő, amely *Az én falum* című novelláskötet egyik írásából elevenedett meg.¹² A darab hatalmas sikerét többek között az magyarázza, hogy a halottnak hitt népszínmű feltámasztását látják benne, megszabadítva azt konvencióitól.

A népszínmű a 20. század elejére alig őriz már valamit korábbi értékeiből, az érdekegyesítés programjából, haladó hagyományaiból. A népelet immár csupán külsőségekben nyilvánul meg benne. Tóth Ede és *A falu rossza* 1875-ös sikere a műfaj további útját és karakterét eleve meghatározta; az idillikus műfaji variáns győzedelmeskedett, a népdráma esélye hamvaiba hullt. Avagy ahogy Hegedűs Géza fogalmaz: „A népszínmű és a népdráma harcában az idill és a realizmusig nem jutó realista igény vívta meg egymással harcát. S ebben a harcban – a közönség döntése alapján – az idill győzött.”¹³ A népszínmű arra szolgál tehát, hogy melodramatikus ízével, vasárnapozó parasztjaival, érzelmes szerelmi jeleneteivel, népies dal- és táncbetéteivel elszórakoztassa a közönséget. Ugyanakkor a kozmopolita ihletettséggű operettel is egyre kevésbé tudja felvenni a versenyt. A társadalom, a falu, a későbbiekben a város valódi problémái és nehézségei a műfaj világát meg sem érintik.

Az idillikus tendencia két legfőbb „eszköze” a századforduló színházi világának két szuggesztív bálványa, Blaha Lujza, „a nemzet csalogánya” és Tamássy József, maga „a falu rossza”. Kettejük nélkül a népszínmű nem vált volna halhatatlanná, ugyanakkor azonban fejlődési lehetőségének kérdése sem záródott volna le a két színész egyéniségének szubjektív függvényeként, hisz kettejük karaktere eleve a népszínmű műfajának reprezentálására predesztinálódott. Ez volt a haladást, ugyanakkor az idillikus változatlanságot biztosító legmarkánsabb tényezők egyike.¹⁴ A műfaj esetében pedig lezajlott egy értékvesztő folyamat, amely az idők során egyre torzult, és addig hatolt, hogy a műfaj szinte egyenlővé lett a pejoratív világlátással, értelmezéssel. Ily módon a későbbiekben értették alatta mindazt a mesterséges világbábrázolást, igénytelenséget, a népi kultúra eltorzított, problémamentes idilljét, amely fogalmak e műfaj hanyatlásával kerültek be az irodalmi köztudatba, s később váltak magával a műfajjal azonosná.¹⁵ Ilyen körülmények között – és az ismertetett folyamattal párhuzamosan – Tömörkény István és kortársai realista parasztbábrázolása nyomán mindinkább a levegőben volt már a valódi, korszerű népies színművek, adott esetben a népdráma megteremtésének az igénye.

Beöthy László, amikor 1900-ban átveszi a Nemzeti Színház igazgatását, egy népdráma színre vitelét tervezi. Ennek szellemében Tömörkényt és Gárdonyit is népdráma írására kéri fel. Gárdonyi erre válaszul megírja *A bort*.¹⁶ A darabot, amelynek először *A bikavér* címet szánja, alig egy hónap alatt alkotja meg. Beöthy a kész színművet elfogadja, de csak hosszabb nehézségek után tűzi műsorra. Maga az író sem bízik a sikerben, ezért egy nappal a bemutató előtt, 1901. március 28-án az alábbi nyilatkozatot adja a *Budapesti Hírlapban*: „Beöthy László azt álmodta egyszer, hogy én tudok színdarabot írni. Attól fogva üldözőbe vett, s nem volt tőle nyugtom.(...) Egy novellámat dolgoztam fel, *A bor* címűt. Mikor már készen volt, akkor ejtett aggodalomba az a gondolat, hogy az ittas parasztra orrot fintorít majd a cilinderes érzés. Ha egy Dupont vagy Delacroix nevű paraszt a részeg, ezt tisztelettel szemléljük, de hogy egy

Baracs részeg legyen... azt nem tűri el a párizsi szemüveg. De most már mindegy, megírtam. A közönség intelligens része meg fogja érezni, hogy ez csak kísérlet: a népszínmű vaskos tulipánjainak finomított áthímzése egy lengőbb szövetű vígjátékféle munkába. Szerencsémnek tartom, hogy az ország legelső színháza vállalkozott az előadására, s mégis – szokatlan lévén nekem a színház levegője – úgy érzem magamat, mint az az ember érezhette magát, aki ráült Blondin hátára s engedte magát vinni a kötélén, amely át volt feszítve a Niagarán.¹⁷

A *bor* megszületése – bizonyos értelemben – a magyar népdrama létrejöttét is jelenti, amelyben a stílizáltsággal szemben főként a hiányolt realista elemek szerepelnek, és „ha nem is nagyon mélyen, ha nem is a legsúlyosabb kérdések rejtekéig, a darab valamiképpen mégis bevilágított a századforduló ismeretlen, irodalomban jóformán ábrázolatlan paraszti világba. Ez az újság *A bor* művészi történeti érdeme, ez fogja meg ma is a darab olvasóját, nézőjét.”¹⁸ Az „öreg márciusi”¹⁹ bemutatót nem kíséri látványos siker. A kritikusok többsége tartózkodó, vannak, akik egyenest izléstelenséget emlegetnek. Molnár Ferenc a *Budapesti Napló*ban a következőképpen ír: „Istenem, de szép volt. Más szerző behozza a barátait a nézőtérre, ez ott szerezte őket... A közönségre nem volt lármás hatással Gárdonyi darabja. De ha lehet ilyen jóslatokat csinálni, nagy hatással lesz a népszínműírókra. Igenis, itt van az író, aki megtanítja az urakat népszínművet írni.”²⁰

Molnárnak igaza lett: *A bor* valóban meghódítja a közönséget. Egy év alatt ötven előadást ér meg, 1910. december 25-én pedig már századszor játsszák a Nemzeti Színházban.²¹ A mű kezdetben hideg fogadtatása és lassú térhódítása szükségszerűen következik a darab erényeiből és gyöngéiből. A közönség drámát várt izgalmas fordulatokkal, látványos külsőségekkel, és egy egyszerű falusi történetet kapott. *A bor* nem a külső cselekményre, hanem a lélektani konfliktusokra épít. Egy fiatal parasztgazda, Baracs Imre részegen megveri a feleségét, mire az kislíával együtt hazaköltözik az anyjához. Ami ezután történik, annak a lelki folyamatnak az illusztrálására szolgál, amely Baracsban és Szunyog Juliban lejátszódik, míg saját büszkeségükön erőt véve kibékülnek. Gárdonyira jellemző, hogy elsősorban a jellem érdekli, a külső cselekmény kevésbé. A jellemen belül is az emberi természet kettőssége, az észlely és az ösztönlény ragadja meg figyelmét. Baracs Imrében is ezt érzékelteti: a józan, családjáért élő, értelmes embert és a kötekedő legényt. Baracsnál a változást a bor idézi elő, ezért fogadja meg, amikor elveszi Julit, hogy többet nem iszik. Az öccse, Matyi is pontosan ivászatért volt becsukva. Éppen a kiszabadulását ünneplik, amikor Juli rábeszéli Imrét, aki már hét éve nem vett a kezébe poharat, hogy igyon. Baracs pedig kaptatosan duhajkodni kezd. A borban a századelő naturalista színházi gyakorlata érvényesül. Gárdonyi a való életet akarja a színpadon a lehető legkövetkezetesebben megjeleníteni. Ezt tartja szem előtt a környezet aprólékos kidolgozásánál és a jellemek pontos felépítésénél. Alakjai találóak, karakterisztikusak, ez nyeri meg fokozatosan – a kritikusokon túlmenően – a közönség tetszését. Az elmondottak magukban rejtik *A bor* korszakos jelentőségének titkát, amelynek eredőjét elsősorban témájában és újszerű parasztszemléletében kell keresnünk. Gárdonyi színpadra viszi a parasztot, mint gondolkodó, érző embert. Szakítást jelent ez minden addigi hagyománnyal és előítéllettel.

A bor budapesti sikere megalapozta a drámaíró Gárdonyi országos hírnevét. A fővárosi premier után egy évvel a darabot bemutatják Szegeden (1901. április 20.), egy évvel később Egerben (1902. augusztus 17.), végül 1903. február 21-én Bécsben is színre kerül.²²

Gárdonyi a váratlan sikeren annyira fellelkesül, hogy még abban az évben új színpadi művel próbálkozik. Természetesen kísérletezik, ismét egyik kedves műfaja, a magyar népoperett megteremtésén fáradozik. Úgy tervezi, hogy megírja a betlehemi legenda kétezer éves történetét. Meg is születik a *Karácsonyi álom* című betlehemes játék,²³ amelyet a budapesti Nemzeti Színház 1901. december 13-án mutat be.²⁴

Ebben a művében a népmese és a legenda elemei vegyítődnek a paraszti környezettel. A darab meséjében betlehemes parasztok érkeznek a színházhoz, ahol éppen előadásra gyűlt össze a közönség. A rendező el akarja őket kergetni, de az igazgató közbelép; elhatározza, hogy – karácsony lévén – adják elő a hagyományos paraszti játékot, a betlehemeset. Maga a folklorisztikus játék itt kezdődik, amelyben azonban magának a betlehemi történetnek jut a legcsekélyebb szerep. Annál több azoknak az álmoknak, amelyek a paraszti valóságot megszínesítik, ahol a jó uralkodik, ahol minden vágy teljesül.

A Nemzeti Színház előadása nem hozott sikert. Gárdonyi József szerint azért került le a műsorról, mert szezonarab volt.²⁵ Jelentőssé mégis azáltal lesz, hogy Gárdonyi a legendák és az álmok világát próbálta meghódítani az irodalom számára.

Amint az már az eddigiekből is kiderült, Gárdonyi a műfajok terén elsőszeretettel újít, kísérletez. Igaz ez az 1902-ben írt *Annuska* című vígjátékára is, amellyel a magyar népi vígjátékot próbálta megteremteni. A darabot 1903. január 9-én mutatta be a Nemzeti Színház.²⁶ A mű sikere kevésbé látványos, de több neves kritikus (például Fenyő Miksa) elismerően nyilatkozik róla: „...csupa bárányfelhő az egész, melyek az ég alján vonulnak át, a napot egy pillanatra sem homályosítva el...” Ugyanakkor a következő, a mai napig létjogosult megállapítást teszi Gárdonyi drámaírói talentumáról: „Összefoglalás: Gárdonyi novellakarakterei a színpadon alakokká válnak, intimitásai csak nagy erőfeszítéssel tudják megőrizni költői melegségüket. S hogy mégis megőrzik – Gárdonyi gazdagságának bizonyítványa. Nem vérbeli drámaíró: a komplikált vonalak szimfóniáját nem ő írja meg. Zenéje mégis lágy, dallamos, magyar zene. Egészében véve úgynevezett tisztességes bukás; a drámaíró meghalt, éljen a novellista.”²⁷

Az *Annuskáról* Alexander Bernát a következőképpen vélekedik, *A bomál* egyenesen jobbnak ítéli: „Én a darabot érték dolgában A bor fölé helyezem, mert egyenletesebb, harmonikusabb, igazabb.”²⁸ Ady Endrének más a véleménye: „Írója babérjait nem növelte, de népszerűségét igen. Gárdonyi e darabban leplezte le legjobban önmagát: amaz írók közül való ő, kik nem magasságról nézik a dolgokat, s kik, ha naivak, ezért éppen nem röstelkednek. Benne élnek a történeteikben...”²⁹

Az *Annuskát* Gárdonyi Ligeti Juliska és Rózsahegyi Kálmán színészeknek írta. Avagy ahogy a színmű ajánlásában ő maga fogalmaz: „Ezt a vígjátékot Ligeti Juliskának és Rózsahegyi Kálmánnak írtam. Ez a két fiatal színész A borban elragadó kedvességgel játssza azt a két rövid kis szerepét, s én arra gondoltam, hogy nekik írok valami olyan drámát, amelynek az ő kedvességük legyen a főereje. Így írtam Annuskát. Reményeimben nem csalatkoztam. E vígjátékban Ligeti Juliska is, Rózsahegyi Kálmán is elsőrangú színésznek bizonyult. Ligeti Juliskának csak a mozdulatairól regényt tudnék írni, s Rózsahegyi természetes játéka tanulmányul szolgálhatna a színészkolák növendékeinek. Valahányszor látom őket a vígjátékban, úgy érzem magamat, mintha a mesebeli forrásból innám, amely visszaadja az ifjúságot. Ez a művészet varázsa, az igazi művészeté, amely az embert a tiszt gyönyörűség tündérvilágába emeli. És én e művészet hatása alatt illeszttem a fejükre hálás elismerésemnek e kis koszorúját. Gárdonyi Géza.”³⁰

A darab prózai eredetije a *Novellák* című kötet (1894) *Annuska apáca lesz* című elbeszélése. A vígjáték meséje a novellához viszonyítva alig változik: Annuska egy apáciskolából kerül ki azzal az elhatározással, hogy apáca lesz. Szülei azonban – főleg aggasztó anyagi helyzetük miatt – férjhez akarják adni Balogh Miklóshoz, a szomszéd földbirtokoshoz. A szülők közben értesülnek arról, hogy a prépost nagybácsi, ha Annuska apáca lesz, kétszázezer koronával kárpótolja őket. A külső akadály ezzel ugyan elhárult, de közben Annuska megszereti választott vőlegényét. Komikus helyzetek és bonyodalmak sora következik, amelyek során Miklós – amikor már szembesült Annuska szándékával – kijelenti, ha Annuska apácának megy, ő

barát lesz. A konfliktust maga Annuska oldja fel, aki az érte jövő apácák elől Miklós karjába menekül.³¹

Az *Annuska* finom, „gárdonyias” (avagy ahogy Ady mondja, „elannuskásított”) társadalomkritikája mellett azonban az egyik legszórakoztatóbb Gárdonyi-vígjáték, hiszen kitűnő jellemrajzok és bravúros technikai megoldások tucatját halmozza. Ezt maga Ady is elismeri, aki a következőket írja: „Annyi elrejtett jókedv még alig szabadult föl a Szigligeti Színházban, mint tegnap este...”³²

Eddigi színjátékaiban Gárdonyi egy-egy novelláját dolgozta át színpadra, a *Zétában* azonban egy regényt kell beszoritania a dráma keretei közé. A *láthatatlan embert* dramatizálja, kétségekkel. Míg *A bor* és az *Annuska* az eredeti novellához képest bővült, gazdagodott, addig a *Zéta* inkább leszűkíti az alapjául szolgáló regényt. A darabot 1905. december 17-én mutatta be a Nemzeti Színház, de nem sokáig maradt műsoron.³³ A színmű sorsán tökéletesen tükröződik a Somló Sándor–Gárdonyi Géza viszony, hiszen a kettejük direktori-szerzői együttműködése korántsem volt felhőtlen.³⁴ A darab története Gárdonyi Somló általi megelőszobáztatásával kezdődik, majd a bemutató előtt két nappal a főszereplő Márkus Emiliától elveszik az egyik főszerepet. Végül a darabot ugyan bemutatják, de Gárdonyi 1905. december 23-án mégis ezt írja: „Somló egy farizeus levelet küldött, amelyben azt írja, hogy *Zétát* a karácsonyi napról leveszi, mert nincs elég közönség.”³⁵

A *Zéta* után a sikertelen drámai próbálkozások sora következik. A régi magyar népballadából meríti a *Fehér Anna* című betyártörténet ötletét.³⁶ A színművet a Király Színházban mutatják be 1905. november 24-én Fedák Sárival, az ünnepelt primadonnával a főszerepben.³⁷ A darab (finoman fogalmazva) megbukik, többek között Fedák „Zsazsa” miatt, aki – anno 1873. szeptember 24-én Abonyi Lajos *A betyár kendőjének* előadásában Blaha Lujzához hasonlóan³⁸ – nem nyújtott hiteles alakítást.³⁹

Gárdonyi időrendben soron következő drámája a *Fekete nap*, alcíme szerint „történet a szabadságháborúból”. A színmű eredetije, az azonos című novella 1905. február 18-án született, a színmű maga 1905 nyarán, csupán három nap alatt.⁴⁰ A mű létrejöttéről az alábbiakat írja Gárdonyi József: „Jászai Marinak készült. Fedák Sári *Fehér Annája* után Jászai Mari kibékítésére. Új és kiválóan ígérkező szerep Jászainak. Ezért írta.”⁴¹ 1906. július 7-én mutatták be a Fővárosi Nyári Színházban.⁴² Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc egy napját örökíti meg benne Gárdonyi, kifejezve erős Habsburg-ellenességét. A darab főhőse Moháriné, az idős asszony, akinek négy gyermeke közül három már odaveszett a harcmezőn. A közben hozzá beszállásolt osztrák tisztekkel kedves, készséges, remélve, hogy a honvédek között harcoló gyermeke bántódás nélkül hazatér. De amikor a nap végén fiát holtan hozzák a csataterőről, megváltozik; egyetlen célja lesz, hogy a közelében lévő osztrák tisztekkel végezzen. Ezt meg is cselekszi, hiszen valamennyit megmérgezi. S amikor a kivégző osztag elé viszik, vádbeszédet mond az osztrák elnyomók ellen: „A vérem kell? – kiáltja. – Nem az első vér, mely fejetekre hull! Nem is az utolsó, ti vérivó besték! Vigyétek haza az én piros véretem a talpatokon, és mutassátok meg a császárotoknak, akit fölköszöntöttetek. Mondjátok neki: 'Íme, egy vak magyar asszony vére, aki egymaga húsz németet megölt, de legyőztük őt; tűzz a mellünkre aranykeresztet!’”⁴³ A bemutató után a *Budapesti Hírlap* 1906. július 8-án megjelenő száma így ír: „Gárdonyi Géza elcsapta a múltját. Idilleket írt. A levegője alig rezdült... (...) Most még sötétebb mesét hozott, könyörtelen, véres, vad mesét. (...) A játék halálra megy. Halálos gyűlölet, puskaropogás, az elesett emberek nyögése, csatazaj, trombitaropogás, a circumdederunt tompa hangja: ezek töltik be a színpadot. (...) Ez az idegrázó dráma könyörtelenül van megcsinálva. (...) Gárdonyi szenzációs drámáját néhány ragyogó zsánerképpel enyhítette. (...) Az előadásban Jászai Mari ragyogja be a színpadot csodálatos művészetével Moháriné szerepében.”⁴⁴

A mű kapcsán a *Budapesti Hírlap* 1906. július 10-én újabb, kedvező kritikát közöl: „Fekete nap. (...) A dráma kínzóan izgató jelenetei ellenállhatatlan erővel ragadták meg a közönséget. A mű sikere Jászai Marinak köszönhető. A nagy tragikának írta Gárdonyi a vak asszony szerepét. Az ő művészete adott szárnyat a nehezen gördülő cselekménynek. (...) A színikört zsúfolásig megtöltő közönség tomboló lelkesedéssel ünnepelte Jászai Marit. (...) A gondos rendezésért Krecsényi igazgatót illeti a dicséret.”⁴⁵

A téma valóban magában rejt egy tragédia lehetőségeit, Gárdonyi tollán mégsem válik azzá. A darab egyetlen kidolgozott figurája Moháriné, a köréje épített történelmi tabló azonban hiteltelen és erőltetett. A dicsőítő kritikák ellenére a realitást azért érzékelik a kortársak is, hiszen – mértékkel –, de a *Budapesti Hírlap* hozza az ellenvéleményt is: „A fekete éjszaka szinte találoán borult rá erre a *Fekete napra*.”⁴⁶

A színlapok 1909-ben Gárdonyi *A falusi verebek* című drámájának előadását hirdetik. Ezzel a művével is egy újabb területet, a faluról városba került cselédlány sorsát mutatja be. A mű tematikáját tekintve Bródy Sándor *Dadájával* rokonítható, de Gárdonyinál az eredeti népdramai ihletettségből bohózat születik. A darab az 1909. január 9-i bemutatót követően mintegy ötven előadást ért meg a Nemzeti Színház színpadán.⁴⁷ Zöldág Janit, a falu egyik nincstelen, fiatal legényét elviszik katonának. Erzsi, a bíró húga, akit otthon szóba sem engednek állni a legénnyel, utána szökik; a fővárosban cselédlánynak szegődik. A darab során természetesen kiderül, mit is jelent a cím. Erzsi szolgálata során mondja az úri család fiatal kisasszonyának: „Maga kisasszony, olyan, mint a hattyú. Kedvére úszkál a világba. De mink Janival, mink csak ízék vagyunk... verebek. Szegény didergő verebek...”⁴⁸ A történet végére azonban minden a visszájára fordul. A bíróék – Panni, a másik fiatal cselédlány révén, akitől Erzsi a munkakönyvét elkérte – felfedezik Erzsi hollétét, és kényszerítik, hogy térjen haza. Erre a fiatal pár elhatározza, hogy – Rómeó és Júlia nyomán – inkább (együtt) jobblétre szenderül. A drámai esély itt fordul át a bohózati végkifejletbe: halál helyett csupán alaposan berúgnak. Majd minden – a kötelező vígjátéki klisék szerint – jóra fordul: Zöldág Janiról kiderül, hogy a gróf törvénytelen fia, ily módon a két fiatal házasságának már semmilyen akadályja nincs.

A Falusi verebekkel befejeződik Gárdonyi drámaírói pályafutása, végképp búcsút mond a színpadnak. Belefáradt a hiábavaló kísérletekbe: „Csak most látom, mennyire kifordít valómból a drámázás. Nem tudok aludni, dolgozni, még olvasni se.”⁴⁹ Nem volt vérbeli drámaíró. Drámái inkább dramatizált novellák, mint igazi színművek, s minden jelentőségük, színpadi sikerük ellenére is alatta maradnak prózaírói munkásságának.

Gárdonyi halála után két évvel, 1924-ben posztumusz kiadványként jelent meg a *Szentjánosbogárkák*, a tíz kisebb Gárdonyi-színművet magába foglaló antológia. A kötet a következő darabokat tartalmazza: *Az új lámpás*. Játék két képben; *Művészbimbó*. Színpadi jelenet; *Sekszpír költőzése*. (Gárdonyi megjegyzése: „Ha netán abban az aggasztó szerencsében részesül ez a kis írásmű, hogy színpadra viszik, attól tartok, nem fölösleges a figyelmeztetésem, hogy mindez csak beszélgetés, nem pedig szavalmány.”)⁵⁰; *Koszorú-kötés*. A Jókai-sorozat előjátéka; *Betlehemes játék*. Gyermekeelőadás két felvonásban – *A karácsonyi álom c. színjátékból*; *Előjáték az egri színháznak*. Az egri színház megnyitására. 1904. augusztus 20.; *Paradicsom*. Vigoperett egy felvonásban; *Színészek érkezése*. Előjáték a miskolci évad első estjén; *Árgyrus királyfi*. Tündéries dalmű egy felvonásban; *Az erdő élete*. Balett-szerű álomkép három változásban.⁵¹

A kötet egyik legérdekesebb, rövid kis darabja *Az erdő élete* című „balett”, fantáziakép, amelynek kapcsán Gárdonyi József a következőket írja: „Gárdonyi írói talentuma a Feszty-körkép titkarsága idején különösen hajlott a hatalmas méretekben terjengő fantáziára. (...) Pihent

fantáziájának elég az Erdélyben száguldó vonatablak keretében megpillantani egy eléje surranó őserdőt, képzelete már színjátékot tervez belőle, *Az erdő élete* balettet (1895. szeptember 30.), mellyel, ha párizsi szerző talán világsikert arat, de mert magyar író, *Az erdő élete* balettért egy gratuláló kézfogást nem kap. Se meg nem zenésítik. Se elő nem adják.”⁵²

Ízes története van az egri színház ünnepélyes megnyitójára írt rövid jelenetnek. Az egri Gárdonyi Géza Színház honlapján erről a tényről a következők szerepelnek: „A színházavató díszelőadásra 1904. augusztus 20-án került sor. Az est díszvendége Gárdonyi Géza volt, aki külön erre az alkalomra írta a *'Dobó István szelleme'* című előjátékot. A jelenet bemutatását követően került sor Dobsa Lajos: *István, első magyar király* című szomorújátékának előadására. Az első színi szezon lefolytatására Balla Kálmán miskolci színingazgató kapott megbízást.” A későbbi eseményekről pedig a következő olvasható: „1955. október 23-án ismét Gárdonyi Géza *Előjátékát* láthatta az egri közönség. Az alkalom: Eger végre önálló társulattal rendelkező színházat kapott. Az épület ekkor vette fel a Gárdonyi Géza nevet. A megnyitőig korszerűsítették, felújították a színházat. Az ünnepélyes megnyitón jelen volt Gárdonyi Sándor is, az író fia.”⁵³

Gárdonyi József az egri 1904. augusztus 20-i bemutató – kissé mulattató és zavarba ejtő – történetét a következőképpen meséli el:

„*Színháznyitó Egerben, 1904. augusztus 20.*

A deszkaszínház levedlette Egerben reves oldalait és tákolt gerendáit. Helyén kőfalak, boltívek és nagy háromszög oromzat tolakodott fel, büszkén. Egernek kőszínháza épült. Illett is. Ideje is. A város színházba járó közönségének ízlése kívánta a deszkabodé halomba döntését. A megnyitót a helyi írónagyok nagyja, Gárdonyi írta, az István király színmű elé, amellyel ki tudja hány évre terjedő színelőadások sora megkezdődött. Az István király színművet játszották a naptári ünnep miatt, de meg azért is, mert első szent királyunknak az egri vár építésén kívül az egri püspökség alapításáért is hálálkodhatott a város. Gárdonyi prológusa Dobó Istvánt, a várvédőt kelti életre. Az újonnan érkező színészek felrándulnak a várba, Dobó sírjához. Eléneklük honfíui lelkesedésükben a Himnuszt. Dobó felébred. Üdvözli a kultúra új palotájában az új törekvésben induló művészetet. Így képzelte el és írta meg Gárdonyi, akinek ez a színházmegegyítő volt az első nyilvános egri szereplése, amikor Gárdonyi is, akarva, nem akarva, megmutatta magát a betörmödött, nagyérdemű közönségnek. A nézők sokasodása és mindenképpen jelen lenni akarása annyira ment, hogy a színház új falait is szinte veszélyeztette.

Gárdonyit, Egerben is elérte a színpadi végzet az egri színháznyitón. Így történt:

A függöny fölszalad. A prológust kezdik. A színészek rövid beszélgetés, szófonás után a katonazenekar hangjainál eldörgik a Himnuszt. A karmester várja, hogy Dobó István mozduljon. De bizony Dobó nem ébred. A karmester egy darabig bírja zenével – Ismétlés! Piano! – szól le halkan a nagytrombita felé. Gárdonyi a páholyban érzi: itt valami nincs rendjén. Rohan a színpadra. Dobó nyugodtan fekszik a falusi mángorló aljából átmázolt színpadi kőágyon. Az egyik színész közelebb lép hozzá. – Atteremtésit... Nem bírok felkelni. – súgja a közelébe került színésznek Dobó István. A színész próbálkozik. Megfogja Dobó kezét. A felkelés így se megy. Oldalt kerül s a kőpad mögé lebújva emeli-tolja a nyugvó várkapitányt. A talpra állítás így sem sikerül. – Függöny! – jelenti végre a Dobót támogató színész a kulisszák mögött röviden. A kárpit lehull. Dobó Istvánt két színész támogatja, hogy felülhessen, lábait lerakhassa és odatámaszthassa derekát a kőpad széléhez, mert Dobó István ebben a történelmi percben érzi, ha előre lép: lábai összerogynak. A függönyt újra felrántják. Ott áll Dobó István talpon. Gyöngyöző arccal. Múzeumból aznap délután kihozott egri ostrombeli, súlyos vaspáncél öltözetében. Szorgalmasan verejtékezőn. Az utolsó szavaknál a hőség miatt már a szakállát is

a kezével tartotta. Gárdonyit a színigazgató csak a polgármesterrel együtt tudta visszatartani, hogy az ominózus színháznívó tapsai elől meg ne szökjön.⁵⁴

Gárdonyi színpadi művei közül a 20. század eleje óta csupán néhány darab került színre, eddig összesen öt alkalommal. *A bor* az Állami Déryné Színházban (1965. március 23.) és a Békés Megyei Jókai Színházban (1985. május 03.) Turián György m. v., illetve Giricz Mátyás m. v. rendezésében. Az *Annuska* az Agria Játékszín, az Egerben megrendezendő Agria Nyári Játékok keretében 1985. július 11-én Kalmár András rendezésében, majd 2000. október 20-án az egri Gárdonyi Géza Színház Stúdiószínpadán, Beke Sándor rendezésében. A *Fehér Anna* című betyártörténet egyetlen bemutatójára 1965. szeptember 23-án került sor, ugyancsak az egri Gárdonyi Géza Színházban, Bálint György rendezésében.⁵⁵

Gárdonyit 1922-ben az egri vár Bebek bástyáján a város által adományozott dízsírhelyre temették. Sírján egyszerű fakereszt hirdeti mondását: „Csak a teste...”⁵⁶ Kereső, kísérletező író volt, aki a századforduló éveiben alakította ki sajátos, egyedi stílusát. Művészete átmenet volt a 19. és a 20. század között. Az elsők között feszegette eredményesen a 19. századi írói látás egyre szűkebbnek bizonyuló kereteit, túllépett Jókain, Mikszáthon, és előkészítette az utat Móricz Zsigmond számára. Gárdonyi legjobb művei máig nem veszítettek frissességükből, művészi erejükből.

Jegyzetek

¹ Vö. Rácz Lajos: *Gárdonyi tanulása Sárospatakon = Sárospataki Református Lapok, 1916. 11. szám, 80-81.o.*: „A kitűnő regényíró (...) diákpályájának egy kicsi részletével a sárospataki főiskolához fűződik. (...) 1898 elején akkori közigazgatónkhoz, Radácsi Györgyhöz azzal a kéréssel fordult, hogy szeretné megismerni a főiskola régi történetét, mert lelkében olyan regénnyel birkózik, melynek tárgya, egyik másik része Patakot is érinheti; ha tehát vannak ilyen nemű régi könyveink, óhajtáná azokat megszerezni. 'Különben – mint írta – a pataki iskolának egy kis ideig én is tanítványa voltam, Maklár Pap Miklós volt a tanárom, meg is vert; de azért mindig hálással szeretettel emlékszem rá.' (...) Az igazgató 1898. február 23-án a kért régi könyveket örömmel küldötte el, teljes kárpótlásul a régi nádpálcáért. A könyvküldésre a következő rövid, de tanulságos, kedves levél volt a válasz:

'Tisztelt Uram! Nagy örömet szerzett nekem szíves soraival és az érdekes munkák megküldésével. Ezekből látom, hogy micsoda jeles, történelmileg is nevezetes intézménynek voltam én fél évig a növendéke. Az a magyar szellem, amely a főiskolának ma is fundamentuma, az alatt a kis idő alatt is bizonyára nagy hatással volt rám, s hogy ezután a fővárosba kerültem, egyrészt a pataki félévnek köszönhetem, hogy a budapesti levegő nem rontott meg magyarságomban. Szeretettel köszönti önöket tisztelő tanítványuk, Gárdonyi Géza. Eger, 1898. március 6.'

² *A magyar irodalom története, főszerkesztő: Sötér István, 4. kötet, Budapest, 1965, 902.o.*

³ Futó Jenő: *Gárdonyi Géza, Hódmezővásárhely, 1930, 14-16.o.*; Fesztly Árpádné: *A tegnap, Budapest, 1924, 13.o.*: „Ennek a nyugodtan, higgadtan kiszabott útnak egyik fordulóján került össze mivelünk. Bródy Sándornak, gyerekkori pajtásának írt, megérkezett Pestre és szeretne valami délutáni foglalkozást addig, míg kedve szerint el nem helyezkedhet. Ajánljon neki valamit – ha tud. A Körkép akkor volt megnyílófélben, s a társaságnak titkárra volt szüksége; ügyes, öt-

letes emberre, aki egyúttal a reklámról is gondoskodik; meg tud írni minden héten 1-2 humoros riportot, kitalált vagy megtörtént vidám történetkéket a Körképről és látogatóiról, amiket aztán le kell adni a lapokba. (...) Bródy gondolt egyet. – elhozta hozzánk először Gárdonyi levelét, utóbb magát Gárdonyit. Megegyeztünk, – s Göre (úgy terveztük később), elfoglalta a titkári állást. Több mint egy évig titkároskodott. Mulattatta, nagyon mulattatta ez furcsa foglalkozás.” Továbbá v.ö.: Feszty Árpádné, i. m. 22-23.o.: „Sohase felejttem el azt a leírhatatlan, kábult boldogságot, amit A bor sikere okozott neki. Titkolta ugyan, mégis annyira meglátszott rajta! (...) De a sikerből és a dicsőségből ennyi sem volt elég. Fel akart emelkedni a legmagasabbra, a legnagyobbakig. Dante és Shakespeare motoszkáltak a fejében. (...)”; u.o. 37.o.: „Nagyon szívére vette darabjainak fél és egész bukásait. Azt hitte, rosszakarat, irigység, hogy mindig csak a regényírást dörzsölik az orra alá, amikor ő tragédiákat akar írni, második Shakespeare akar lenni. Főleg A karácsonyi álom fáj neki. Misztikus, szép dolog, sikere is volt – de nem az, amit ő várt. Nem világsiker. Akkor annyira szenvedett, hogy komolyan féltettük a teljes meghasonlástól.”

⁴ Z. Szalai Sándor: *Költészet és dramaturgia*. In: uő: *Gárdonyi műhelyében*, Budapest, 1977. 234.o.

⁵ Gárdonyi József: *Az élő Gárdonyi*. I. kötet, Budapest, 1934, 150-152.o.

⁶ Payr Sándor: *Gárdonyi apja és a Ziegler család Sopronban és Nemeskéren*, Sopron, 1934, 4-6.o.

⁷ Gárdonyi József: i. m. I. 161-162.o.

⁸ Hofbauer László, dr.: *Gárdonyi Géza szegedi újságíróskodásának története (1888-1891)*, Debrecen, 1932.

⁹ Gárdonyi József: i. m. I. 213.o.

¹⁰ Kéky Lajos: *Gárdonyi Géza*, Budapest, 1926, 36-38.o.

¹¹ Gárdonyi József: i. m. I. 226-227.o.

¹² Kéky: i. m. 36-38.o.

¹³ Hegedűs Géza – Kónya Judit: *A magyar dráma útja*, Budapest, 1964, 110.o.

¹⁴ Vö.: Batta András: *Álom, álom, édes álom...* Budapest, 1992.; Blaha Lujza naplója, Budapest, 1987.

¹⁵ Pl. Ember Ernő: *A népszínmű útja*, Debrecen, 1935.; *Ember Ernő: A magyar népszínmű története Tóth Ede fellépésétől a XIX. sz. végéig*, Debrecen, 1934.; Tóth Lajos: *A magyar népszínmű története*, Budapest, 1932.

¹⁶ Pataki József: *Gárdonyi mint színműíró*. In: *Az egri remete*, szerk: Simon Lajos, Budapest, 1932, 112-115.o.

¹⁷ Idézik: Z. Szalai Sándor: *Gárdonyi Géza alkotásai és vallomásai tükrében*, Budapest, 1977, 184-187.o.; uő: *Költészet és dramaturgia*, i.m. 235-236.o.; Gárdonyi József: i. m. II. 56-57.o.

¹⁸ *Színházi kalauz*, szerk: Vajda György Mihály és Szántó Judit, Budapest, 1981⁴ I. kötet, 665-666.o.

¹⁹ Gárdonyi József: i. m. II. 51.o.

²⁰ Uo. II. 59-60.o.

²¹ Uo. II. 181-182.o.

²² Uo. II. 68-72.o.; Pataki: i. m. 115.o.

²³ Gárdonyi József: i. m. II. 77-78.o.: „A karácsonyi álom operett megzenésítését Gárdonyi Lányi Géza barátjától várta. (...) Gárdonyi maga olvasta fel Lányinak az operettet. Valami váratlan meglepetésnek szánta Lányi számára. Hát, az is lett, meglepetés. Lányi a végszónál fanyaran mosolygott: – Ez nem operett. De mégcsak nem is színmű. – Hát mi a pokol? – Verses legenda. (...) Mikor Lányi elment, az operett szót dühösen áthúzogatta. Törölte. – Hát ha nem operett, akkor betlehemes játék.”

- ²⁴ Kéky: i. m. 36-38.o.
- ²⁵ Gárdonyi József: i. m. II. 78.o.
- ²⁶ Kéky: i. m. 36-38.o.
- ²⁷ Fenyő Miksa: Annuska. Gárdonyi Géza darabja = Magyar Génius, 1903. január 11.
- ²⁸ Gárdonyi József: i. m. II. 114-115.o.
- ²⁹ Ady Endre: Annuska. Gárdonyi Géza darabja = Nagyváradai Napló, 1903. április 22.
- ³⁰ Gárdonyi Géza: Annuska. Vigjáték. Budapest, 1903.
- ³¹ Gárdonyi József: i. m. II. 107-115.o.
- ³² Ady Endre: i.m.
- ³³ Kéky: i. m. 36-38.o.
- ³⁴ Vö. Gárdonyi József: i. m. II. 130-131, 163.o.
- ³⁵ Uo. II. 131.o.
- ³⁶ Feszty Árpádné: i. m. 23.o.: „A magyar balladák és misztériumok feldolgozásával akart valami óriásit alkotni. Azalatt, míg ez a terv foglalkoztatta, nem beszélt róla. Csak amikor rájött, hogy nem tudja megvalósítani...”
- ³⁷ Kéky: i. m. II. 36-38.o.
- ³⁸ Kerényi Ferenc: Egy népszínmű tanulságaiból. In: Irodalomtörténeti tanulmányok, szerk: Farkas P. és Novák L., Szentendre, 1989. 397.o.
- ³⁹ Gárdonyi József: i. m. II. 138-140.o.
- ⁴⁰ Uo. II. 141.o.
- ⁴¹ Uo. II. 140.o.
- ⁴² Kéky: i. m. 36-38.o.
- ⁴³ Gárdonyi Géza: Fekete nap. Történet a szabadságháborúból, Budapest, 1906. 138.o.
- ⁴⁴ Fekete nap = Budapesti Hírlap, 1906. július 8.
- ⁴⁵ Fekete nap = Budapesti Hírlap, 1906. július 10.
- ⁴⁶ Fekete nap = Budapesti Hírlap, 1906. július 8
- ⁴⁷ Kéky: i. m. 36-38.o.
- ⁴⁸ Gárdonyi Géza: Falusi verebek. Színmű, Budapest, 1909. 62.o.
- ⁴⁹ Gárdonyi József: i. m. II. 165.o.
- ⁵⁰ Egyébként ez a jelenet volt Gárdonyi akadémiai székfoglalója az MTA levelező tagjává választása után. 1912. május 5-én hangzott el és az Akadémiai Értesítő is közölte.
- ⁵¹ Vö.: Perényi József: Gárdonyi Géza színművei = Irodalomtörténet, XVII. évf., 1928. 218.o.
- ⁵² Gárdonyi József: i. m. I. 274.o.
- ⁵³ Vö.: www.gardonyiszinhez.hu
- ⁵⁴ Gárdonyi József: i. m. II. 131-133.o.
- ⁵⁵ Vö.: www.oszmi.hu, Színházi Adattár, Bemutatótár.
- ⁵⁶ Feszty Árpádné: i. m. 41-42.o.: „Két évet kinn töltöttünk Münchenben. Később, hazajövet, különös, beteges, fantasztikus hírek jutottak hozzám harmad-, negyedszából az egri remetéről. Gárdonyi alakja, egészen csudás, szinte dalai láma-szerű dimenziókat öltött. Láthatatlan emberré lett. De ez csak növelte alakjának misztikus titokzatosságát Mindig többet beszéltek róla, és mindig fantasztikusabb, hihetlenebb dolgokat. Tavaly aztán egy reggel azt olvastam: Gárdonyi meghalt Egerben. Akkor hallottam azt is, hogy utolsó éveiben köröskörül befalaztatta nagy, angolkarszékes szobáját; csak picit ablakon szivárgott be a világosság a magasból, s ott írt, írt, töprengett és ment, ment az általa kiszabott keskeny, és mégis oly széles, grandiózus úton fölfelé: a ismeretlenbe... Nagyon szeretnék valamit tudni az utolsó tizenöt év Gárdonyijáról. Hogy jutott a befalazott ablakig? Ki és mi kísérte odáig? Azt hiszem, erre nincs felelet. Vagy mégis van? Talán ez az, ez a mondása: „Csak a testem!”